

Gøfsta Esping-Andersen (red.), *Changing Classes: Stratification and Mobility in Postindustrial Societies*. Sage, Londen 1993.

Is het zinvol om van *postindustriële* samenlevingen te spreken? Verschillen de huidige economisch geavanceerde samenlevingen zo wezenlijk van hun voorgangers van twee of meer decennia geleden dat we van een apart type moeten spreken? En, zo ja, moet de vraag naar het hoe en waarom van de contemporaine sociale gelaagdheid nu ook op een andere wijze onderzocht worden dan die naar aard en achtergronden van de industriële stratificatie? Gøfsta Esping-Andersen geeft op beide belangrijke vragen een bevestigend antwoord in *Changing Classes*. Dit boek kan gezien worden als een uitwerking van *The Three Worlds of Welfare Capitalism* uit 1990, maar anders dan dit inmiddels beroemde boek is *Changing Classes* een bundel die ook bijdragen van andere auteurs bevat.

Een postindustriële samenleving is volgens de Deense politiek-econoom dermate fundamenteel verschillend dat conceptuele schema's die zijn toegesneden op de industriële samenleving niet meer voldoen: '... such analyses assume a fordist reality in a post-fordist era' (p. 8). Traditionele, industriële klassentheorieën van Marx, Weber en Durkheim veronderstellen volgens hem ten eerste een imaginaire Adam Smith-achtige wereld waar markten in een institutioneel vacuüm functioneren. Ten tweede gaan deze theorieën, zo betoogt Esping-Andersen, impliciet ook uit van een zeer bepaalde arbeidsverdeling tussen mannen en vrouwen. De man wordt geacht kostwinner te zijn en als zodanig werkzaam in de formele sector. De vrouw daarentegen is de hoofverantwoordelijke voor het werk in het huishouden en haar domein valt aldus grotendeels samen met de informele en private sfeer. Als gevolg van deze veronderstelde arbeidsverdeling wordt aan de vrouw in traditionele klassentheorieën geen zelfstandige positie toebedeeld. Haar positie in de sociale stratificatie is in de eerste plaats een afgeleide

van die van haar echtgenoot.

In de postindustriële samenlevingen wordt aan deze beide veronderstellingen niet (meer) voldaan. Ten eerste heeft de institutionele inkadering duidelijk invloed op marktprocessen. Zeker voor wat betreft de arbeidsmarkt is die invloed evident. Een overheid – als verstreker van diensten (bij voorbeeld door onderwijs onder de kostprijs aan te bieden), als regulator (bij voorbeeld door een wettelijk minimumloon in te voeren of door collectieve arbeidsovereenkomsten algemeen verbindend te verklaren), maar vooral ook als herverdelers van inkomen – kan op allerlei wijzen de uitkomsten op de arbeidsmarkt en daarmee de stratificatie beïnvloeden. Ten tweede is de 'traditionele' rolverdeling tussen vrouw en man sterk onder druk komen te staan vooral doordat met name vrouwen hebben geprofiteerd van de groei van de werkgelegenheid in de dienstensector.

Invloed van de institutionele inkadering op de sociale stratificatie kan echter moeilijk als een exclusieve nouveauté van postindustriële samenlevingen worden gezien. Met de grootscheepse uitbouw van de verzorgingsstaat in de geavanceerde landen na de Tweede Wereldoorlog is echter de invloed van het institutionele kader volgens Esping-Andersen dermate groot geworden dat deze sterk bepalend kan worden geacht voor zowel de wijze waarop als de mate waarin de dienstensector voor groei van de werkgelegenheid kan zorgen in het postindustriële tijdperk. De drie typen verzorgingsstaat die hij in *The Three Worlds* heeft onderscheiden, genereren volgens hem dan ook drie verschillende *postindustrial employment trajectories*, elk met een eigen sociale stratificatie. Geen convergentie dus naar één enkel type postindustriële samenleving, maar een clustering naar een drietal typen.

Het eerste type verzorgingsstaat betreft de liberale, met de VS als meest uitgesproken voorbeeld. Hier is de invloed van de staat het geringst en draagt de onzichtbare hand van de markt zorg voor een hoge participatiegraad. Mede dank zij lage lonen is in de private dien-

stensector een forse groei van de werkgelegenheid mogelijk. Het tweede type is de sociaal-democratische verzorgingsstaat. Hiervan is Zweden de bekendste exponent. De zichtbare hand van de overheid ziet hier kans om via creatie van werkgelegenheid in de publieke sector en een activerend arbeidsmarktbeleid de participatiegraad, ondanks een relatief hoog niveau van uitkeringen, hoog te houden. Het derde type is de corporatistische verzorgingsstaat, vertegenwoordigd door met name Duitsland. Dit type verzorgingsstaat is gekenmerkt door een relatief lage participatiegraad onder mannen, maar vooral onder vrouwen. Een sterke expansie van de private dienstensector, de Amerikaanse weg, wordt hier geblokkeerd door een hoog minimumloon en een hoog uitkeringsniveau. Uitbreiding van de publieke sector, de Zweedse oplossing, is onhaalbaar vanwege de door de hoge overdrachtuitgaven reeds zwaar belaste overheidsfinanciën. Een corporatistisch postindustriële werkgelegenheidsstraject valt dan ook op door een scherpe tegenstelling tussen enerzijds de goedbetaalde *insiders* in het formele circuit en anderzijds de relatief grote groep van (deels uitkeringsafhankelijke, deels kostwinnerafhankelijke) *outsiders*.

Op basis van deze samenhangende typologie van verzorgingsstaten en werkgelegenheidsstrajecten tracht Esping-Andersen te komen tot een theoretisch kader met behulp waarvan empirisch onderzoek naar de postindustriële sociale stratificatie gericht kan plaatsvinden. Speciale aandacht gaat hier uit naar de vraag hoe in elk van de drie typen verzorgingsstaat de relatie huishouden-arbeidsmarkt is ingebed. Mede in navolging van Jonathan Gershuny, ziet Esping-Andersen in de transformatie van deze relatie een wezenlijk aspect van de postindustriële samenleving ('It is perhaps in our understanding of the household that our assumptions require most revision', p. 21). Met de verschuiving van het zwaartepunt van de werkgelegenheid naar dienstenactiviteiten zijn enerzijds de kansen op werk van vrouwen sterk vergroot. Anderzijds bieden bepaalde diensten de mogelijkheid om huishoudelijk werk (*social reproduction*) uit te besteden en wordt zo de fordistische band tussen vrouw en huishouden aangetaast. In zowel de liberale als de sociaal-democratische verzorgingsstaat is dit proces reeds ver voortgeschreden, in het eerste type via de marktsector en in het tweede type via de publieke sector. In de corporatistische verzorgingsstaat is evenwel de fordistische arbeidsverdeling tussen man en vrouw nog vrijwel intact; de geringe groei van de dienstensector heeft daar zowel arbeidskansen van vrouwen afgeknepen als de mogelijkheden tot uitbesteding van de sociale reproductie beperkt gehouden. Zeker voor landen als de VS

en Zweden is het ontkennen van een zelfstandige positie van de vrouw in het analyseren van de stratificatie steeds meer een anachronisme geworden.

Kon Esping-Andersen voor het aangeven van de drie typen *postindustrial employment trajectories* in *The Three Worlds* nog volstaan met de verschuivingen in sectorale structuur, voor een analyse van de sociale stratificatie zijn de veranderingen in de beroepenstructuur onmisbaar. Om analytisch greep te krijgen op het grote aantal beroepen dat in een geavanceerde samenleving voorhanden is, brengt Esping-Andersen een fundamentele tweedeling aan tussen een *fordist hierarchy* en een *post-industrial hierarchy*, die elk weer onderverdeeld zijn in drie subcategorieën (fordistisch: (a) managers, (b) administratief en verkooppersoneel, (c) produktiemedewerkers en transportwerknemers; postindustriële: (a) professionals en wetenschappers, (b) technici en semi-professionals en (c) dienstpersoneel). Met het maken van de – expliciet heuristisch bedoelde – distinctie tussen fordistisch en postindustriële neemt Esping-Andersen op innovatieve wijze afstand van moderne stratificatietheorieën van onder meer Wright en Goldthorpe. Naast deze tweedeling van de beroepenstructuur onderscheidt Esping-Andersen ook nog de groep van *outsiders*: zij die geen toegang hebben kunnen verkrijgen tot de (werkzame) bevoelingsbevolking.

Het fordistische deel van de beroepenstructuur bestaat uit 'the traditional activities associated with the fordist system of standardized mass production and mass consumption' (p. 23). Het postindustriële deel omvat die activiteiten welke te maken hebben met uitbesteding door bedrijven (zakelijke diensten) en uitbesteding door gezinnen (*social services* als gezondheidszorg en onderwijs en *personal services* als kinderopvang, horeca en recreatie). Deze tweedeling heeft niet alleen betrekking op de aard van de activiteiten, maar evenzeer ook op de *command/authority structure*. In het fordistische deel heerst, om met De Swaan te spreken, meer de sfeer van een bevelshuishouding, terwijl het postindustriële deel lijkt op een onderhandelingshuishouding met meer discretionaire ruimte voor de betrokkenen ('the professional is, indeed, the antithesis to hierarchy and fordist regulation', p. 13). Ook de carriërepatronen worden geacht langs de lijnen van deze dichotomie uiteen te lopen: binnen het fordistische deel heerst een hoge mate van voorspelbaarheid en *class closure*, terwijl in het postindustriële deel een veel grotere mate van mobiliteit en dus van onvoorspelbaarheid lijkt voor te komen. Met die laatste eigenschap ontsnapt volgens Esping-Andersen het postindustriële deel aan het traditionele klassebegrip,

dat nauwelijks rekening houdt met sociale dynamiek.

Vanuit bovenstaand analytisch raamwerk vindt in *Changing Classes* een landenvergelijking plaats. Eerst worden de verschuivingen in sectorale en beroepenstructuur voor Duitsland, Noorwegen, Zweden, Canada, de VS en het Verenigd Koninkrijk in kaart gebracht door Esping-Andersen, Zina Assimakopoulou en Kees van Kersbergen. Duidelijk blijkt dat de postindustriële transformatie (de verschuiving van fordistisch naar postindustriële) een algemene *upgrading* van de beroepenstructuur met zich meebrengt. Eveneens blijkt dat binnen dit kader verschillende wegen worden ingeslagen die lijken te wijzen op een bevestiging van Esping-Andersens drie trajecten. De twee Scandinavische landen laten een *welfare-state-led employment trend* zien met als gevolg een relatief groot postindustriële deel. De VS en Canada kennen eveneens een hoog aandeel postindustriële beroepen; hier echter is de groei vooral van de marktsector gekomen (met name de consumptieve diensten groeien sterk). Duitsland en het VK blijven hierbij achter, vooral door de nog altijd sterke industriële basis in beide landen ('Comparatively speaking, Britain appears very proletarian', p. 40). Bovendien blijkt Duitsland verhoudingsgewijs de grootste groep van *outsiders* te herbergen, de geringe groei van de werkgelegenheid in het laaggeschoolde segment in de dienstensector (het *service proletariat*) is hier debet aan.

Een belangrijk twistpunt met betrekking tot de postindustriële ontwikkeling heeft betrekking op polarisatie: zal als gevolg van deïndustrialisatie en de expansie van de dienstensector de polarisatie toenemen? In de bundel wordt deze vraag door de verschillende auteurs op uiteenlopende wijze beantwoord.

Esping-Andersen, Assimakopoulou en Van Kersbergen kijken naar de verhouding tussen top en bodem van de fordistische en de postindustriële beroepenstructuur. Het blijkt dat de postindustriële hiërarchie over het algemeen minder scherp is gepolariseerd: de postindustriële transformatie gaat gepaard met een tendens tot *upgrading*. Voor wat betreft de werkzame beroepsbevolking lijkt het gelijk dus aan de kant van 'optimisten' als Daniel Bell en Kern en Schumann en niet aan de zijde van de Marxist Braverman, die een totale *deskilling* voorspelde. Opnieuw komt overigens naar voren dat de verschillen tussen landen aanzienlijk kunnen zijn. Zo is het postindustriële deel van de beroepenstructuur in de VS veel minder gepolariseerd dan dat in Zweden (in termen van de ratio ongeschoold dienstpersoneel/professionals resp. 1,33 en 2,30). Duitsland blijkt van de zes onderzochte landen de platste postindustriële hiërarchie te hebben met een ratio

van 0,68.¹ De veranderingen in de beroepenstructuur vormen evenwel niet de enige indicator voor polarisatie; men kan ook kijken naar de verdeling naar loon. Esping-Andersen suggereert dat in de zes onderzochte landen geen polarisatie naar loon waarneembaar is (p. 50-51) – zelfs niet in de VS. Deze bevinding is, anders dan de tendens naar *upgrading* die door veel gedegen onderzoek wordt bevestigd, veel meer omstreden. Zo heeft recent onderzoek aannemelijk gemaakt dat in vrijwel alle geavanceerde landen in de jaren tachtig de verschillen in loon zijn toegenomen.² Het lijkt erop dat de relatie tussen beroep en beloning in de jaren tachtig aan verandering onderhevig is geweest. De richting van verandering in de beroepenstructuur hoeft dan niet overeen te stemmen met die in het loongebouw – een verschijnsel waar Esping-Andersen elders in de bundel overigens wel oog voor heeft (p. 33).

De tweede wijze waarop in de *Changing Classes* naar postindustriële polarisatie is gekeken, gaat uit van een meer omvattend concept van polarisatie: een situatie 'where a significantly large labor market group is systematically excluded from access to upward mobility' (p. 48). Hier wordt polarisatie in feite dus niet als een proces opgevat (het proces van het vergroten van verschillen) zoals in het eerste geval, maar als een toestand waarin een soort van *class closure* heeft plaatsgevonden en waar derhalve de sociale dynamiek van een bepaalde groep van personen tot nul is gereduceerd. De strategische vraag naar het voorkomen van *class closure* kan op basis van Esping-Andersens theoretische kader worden toegespitst op de kansen op opwaartse mobiliteit van hen die deel uitmaken van het *service proletariat*. In zes hoofdstukken wordt door afzonderlijke auteurs ingegaan op dit probleem. Helaas vindt dit niet op uniforme wijze plaats; deels heeft dit maken met verschillen in beschikbare data (vandaar dat bij voorbeeld de perioden van onderzoek nogal verschillen), maar deels ook met eigen opvattingen ten aanzien van aanpak. De conclusies van de landenstudies zijn daarom soms moeilijk vergelijkbaar. Opvallend is hierbij dat verschillende auteurs in hun bijdragen kritiek op het door Esping-Andersen geschetste kader allesbehalve schuwen.

In Noorwegen komt een aanzienlijke mate van opwaartse mobiliteit onder *unskilled service workers* voor. Met name de (zeer grote) kwartaire sector biedt een goed perspectief op sociale stijging. Ook in Zweden vinden we dit beeld terug, zij het minder geprononceerd, en is het mobiliteitsperspectief voor hen die *unskilled service* banen bezetten beter dan voor hun lotgenoten aan de onderkant van de fordistische hiërarchie. De auteur van het hoofdstuk over Zweden, Mi-

chael Tåhlin, is evenwel allerminst overtuigd van het nut van de distinctie tussen fordistisch en postindustriële. Volgens hem heeft Zweden de oorspronkelijke klassenstructuur in hoge mate behouden (p. 87). De hoge participatiegraad van vrouwen in Zweden ziet hij blijkbaar niet als een serieus nieuw element.

In het hoofdstuk over Duitsland wordt door Hans-Peter Blossfeld c.s. wel het nut van het onderscheid tussen fordistisch en postindustriële ingezien, althans voor de hogere treden in beide hiërarchieën (p. 131). Aan de onderkant heeft de tweedeling echter geen zin, want 'unskilled service jobs and unskilled manual jobs are very closely inter-connected' (p. 132). Bovendien blijkt dat in Duitsland de *unskilled service* banen, waarin vrouwen sterk zijn oververtegenwoordigd, geen tijdelijke *stop-gap jobs* zijn. Hier lijkt dus wel sprake van een zekere mate van *class closure*.

In een eigenzinnig en creatief hoofdstuk over carrièrepatronen in het Verenigd Koninkrijk gaat Jonathan Gershuny eigenlijk enigszins voorbij aan de door Esping-Andersen opgeworpen vragen. Hij merkt echter wel op dat, net als voor Duitsland, de onderkant van postindustriële hiërarchie niet als zelfstandige entiteit moet worden gezien maar als een onderdeel van een meer algemene *pool* van laaggeschoolde arbeid.

In een interessante bijdrage van John Myles c.s. wordt het onderscheid tussen fordistisch en postindustriële in Canada vanuit een andere invalshoek bekritiseerd. Polarisatie, zo concluderen zij, speelt zich voornamelijk af tussen generaties en niet zozeer tussen sectoren of delen van de economie (p. 192). De verschuiving van industrie naar diensten moet dan ook niet als drijfveer achter het *McJobs* scenario worden gezien. Volgens Myles c.s. heeft de toename van lage-lonenbanen zich in alle bedrijfstakken voorgedaan. Aangezien de toename van lage-lonenbanen zich ook heeft voorgedaan nadat de omvang van de *baby-boom* cohorten terugliep, zoeken de auteurs de oorzaak niet aan de aanbod- maar aan de vraagkant van de arbeidsmarkt. Volgens hen is het invoeren van nieuwe vormen van productie, zoals flexibele specialisatie, debet aan de algehele verlaging van lonen van nieuwkomers. Een verdere uitwerking van deze stelling – die lijnrecht ingaat tegen de visie van bij voorbeeld de twee profeten bij uitstek van flexibele specialisatie, Piore en Sabel – blijft helaas achterwege.

Voor de Verenigde Staten toont Jerry Jacobs aan dat de mobiliteit in *unskilled service* banen, althans voor jongeren, zeer hoog is. Het ontbreken van een sterke mate van *class closure* maakt het moeilijk om te kunnen spreken van een postindustriële proletariaat in de VS. Wel blijkt opleiding steeds belangrijker te wor-

den in het bepalen van kansen tot sociale stijging.

Ondanks de verschillende wijzen van onderzoek komen in de zes *case studies* duidelijk enkele algemene trends naar voren, zo stelt Esping-Andersen in het slothoofdstuk. Die algemene trends hebben betrekking op de sterke oververtegenwoordiging van vrouwen in het postindustriële deel, de over het algemeen grote mobiliteit van *service workers* en het toenemend belang van opleidingsniveau als determinant van *Lebenschancen*. Postindustriële sociale politiek zal zich daarom steeds meer moeten baseren op onderwijs als instrument.

Toch doen zich, binnen dit algemene postindustriële kader, ook pregnante verschillen voor als we kijken naar de positie van de *unskilled service workers*. Deze verschillen zijn gerelateerd aan Esping-Andersens typologie. Er doen zich volgens hem daarom drie *mogelijke* postindustriële stratificatiescenario's voor die elk een eigen weg kiezen in het postindustriële dilemma bij uitstek: ofwel veel slechte banen ofwel een grote groep *outsiders*. In Scandinavië en in Noord-Amerika gaat men de weg op van een omvangrijke groep *unskilled service workers*. In Scandinavië echter biedt de kwartaire sector een ladder langs welke velen kunnen doorstijgen. In Noord-Amerika worden veel ongeschoolde dienstenbanen bezet door jongeren die het als een soort van overbrugging gebruiken op weg naar een andere, betere baan. In Duitsland en ook wel in het VK, lijkt deze mobiliteit afwezig te zijn: hier ontbreekt een carrièreperspectief en lijkt zich een grotendeels immobiel proletariaat te ontwikkelen. In Duitsland is het aandeel van *unskilled service workers* evenwel relatief gering en is de groep *outsiders* navenant groot. Ondanks deze constatering en ondanks de erkenning dat ook in andere landen altijd een harde, immobiele kern zal voorkomen, toont Esping-Andersen zich redelijk optimistisch: 'It seems safe to conclude that the specter of a massive postindustrial service proletariat seems unwarranted. From the point of class formation, fluidity and mobility patterns are simply too strong for any significant closure to occur' (p. 235).

Met *Changing Classes* beschikken we over een langwekkende comparatieve analyse van de zich ontwikkelende sociale stratificatie in geavanceerde economieën. De zes landenstudies zijn, ondanks de soms grote mate van incompatibiliteit, waardevol. Belangrijker evenwel zijn de bijdragen van Esping-Andersen zelf: uiterst compact geschreven en rijk aan innovatieve inzichten. Esping-Andersens theoretische kader biedt, zo blijkt, een vruchtbaar perspectief voor een empirische, comparatieve analyse van contemporaine

sociale gelaagdheid. Geavanceerde samenlevingen worden gekenmerkt door een dominantie van dienstenactiviteiten, een sterke invloed van de verzorgingsstaat op de stratificatie en een veranderde positie van de vrouw in het arbeidsproces. Aanhangers van meer traditionele klassenschema's (uiteindelijk derivaten van ideaaltypische opvattingen van *industriële* samenlevingen van een eeuw of meer geleden) moeten allerlei vormen van geforceerde intellectuele gymnastiek bedrijven om deze verschijnselen alsnog via de achterdeur binnen te smokkelen. Door hier van meet af aan wel rekening mee te houden, kan Esping-Andersens complexe theoretische kader echter zowel redelijk transparant als empirisch toepasbaar blijven. Esping-Andersens open instelling in combinatie met zijn empirische oriëntatie garanderen bovendien dat zijn stratificatietheorie niet vervalt in een overdreven sombere (zoals Braverman) dan wel overdreven optimistische (bij voorbeeld Bell) deterministische *grand narrative*. Tevens – eigenlijk een bijproduct van zijn distantiëren van traditionele opvattingen over stratificatie – treffen we bij Esping Andersen gelukkig ook geen gratuit, romantisch arbeider-fetisjisme aan. Deze kwaliteiten maken zijn theoretisch kader inderdaad tot een prima uitgangspunt voor comparatief onderzoek naar stratificatie in postindustriële samenlevingen.

Vanzelfsprekend is ook Esping-Andersens kader niet zonder problemen. Ten eerste is er de dichotomie tussen fordistisch en postindustrieel die als uitgangspunt voor zijn theoretische kader functioneert. Esping-Andersen suggereert dat het hier gaat om een onderscheid tussen twee duidelijk verschillende sferen in de economie, zowel qua type van productie als qua organisatie van die productie, dat voor alle geavanceerde landen in gelijke mate relevant is. Door Esping-Andersen zelf wordt dit nergens goed onderbouwd en ook ontbreekt een analyse van de mogelijke samenhang tussen beide sferen. Zo kan men zich afvragen of bij voorbeeld de Duitse industrie in zijn geheel nu wel fordistisch kan worden genoemd. Volgens bij voorbeeld Charles Sabel is de Zuidoostelijke industrie bij uitstek een exponent van wat hij aanduidt als postfordisme; door de invoering van flexibele specialisatie is de massaproductie hier steeds meer losgelaten. Ook zien we dat grenzen tussen industriële en dienstenactiviteiten steeds meer vervagen. Het zonder meer onderbrengen van alle industriële activiteiten bij fordistische massaproductie is dan toch wel gewaagd. Nu benadrukt Esping-Andersen zelf bij de introductie van deze dichotomie het heuristische karakter ervan. Maar in zijn beschouwingen zien we dat hij de voorzichtigheid al snel laat varen en de begrippen fordistisch en postindus-

trieel in feite steeds dikker worden. Opmerkelijk is in dit verband de empirisch gefundeerde kritiek op deze dichotomie in sommige van de andere hoofdstukken (zie Tählin, Blossfeld c.s. en Gershuny). Een tweede punt van kritiek betreft Esping-Andersens visie ten aanzien van eventuele convergentie van postindustriële economieën. Door de institutionele omgeving, en dan met name de opzet van de verzorgingsstaat, een prominente rol te geven in het bepalen van de stratificatie, worden verschillen in die omgeving doorslaggevend. Esping-Andersen benadrukt dan ook de divergentie tussen landen. Op zich lijkt mij deze stelling juist. Toch doen zich hier ook problemen voor. Ten eerste lijkt Esping-Andersen het institutionele kader, zoals dit zich in de betrokken landen rond 1970 heeft uitgekristalliseerd, boven de geschiedenis uit te tillen. Vanaf 1970, zo veronderstelt hij impliciet, liggen die kaders vast en structureren zij de postindustriële werkgelegenheidstrajecten. Wijzigingen in die kaders onder druk van bij voorbeeld internationale concurrentie of door interne ontwikkelingen vallen buiten de analyse. Dit lijkt toch wel een al te grote claim op padafhankelijkheid: juist nu zien we dat vrijwel overal (in liberale, sociaal-democratische en corporatistische verzorgingsstaten) het institutionele kader allerminst als gegeven wordt beschouwd. Natuurlijk is ook Esping-Andersen dit niet ontgaan en op de laatste twee bladzijden gaat hij daar alsnog op in. Zweden, als representant van het sociaal-democratische model, 'may easily transform itself into a German or an American look-alike; the institutions that gave rise to a given mobility regime are permeable' (p. 240-41). Aldus suggereert hij op de valreep niet alleen dat die institutionele kaders wel open staan voor drastische verandering, maar ook dat er in feite niet drie werelden van *welfare capitalism* levensvatbaar zullen zijn, doch slechts twee.

Een tweede probleem bij zijn divergentie-these is de vooronderstelling van het belang van nationale kaders. Enerzijds zien we de mogelijke uitholling van deze kaders door supranationale ontwikkelingen (zie bij voorbeeld het Plan Delors). Anderzijds doen zich tendensen voor naar een zekere regionalisering van bepaalde arrangementen (in Nederland bij voorbeeld de trend naar decentrale arbeidsvoorzieningen). Deze ontwikkelingen bevinden zich nog in de draaikolk van de actualiteit en het is moeilijk om hier nu al nu enigzins definitieve uitspraken over te doen. Voorlopig zitten we vooral vast aan de nationale kaders en *Changing Classes* biedt een prima uitgangspunt voor verder onderzoek.

Robert Kloosterman

J.J. Anderson, *The Territorial Imperative*. Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Dit boek is een bewerking van het proefschrift waarop Anderson in 1989 aan de universiteit van Yale promoveerde. Het richt zich op de patronen en de inhoud van de relaties tussen publieke en private actoren op nationale en subnationale niveaus van beleidvoering. Het onderzoek betreft de politieke reacties en beleidsaanpassingen op problemen van neergang en stagnatie van de regionale economieën van het noordoosten en de West Midlands in Engeland en Saarland en Noordrijn-Westfalen in Duitsland. Nationaal beleid in respons op regionale economische teruggang wordt op een vijftal dimensies bekeken: (1) de beleidsdoelen, (2) de beleidsinstrumenten, (3) het beleidsimplementatiesysteem, (4) de coördinatie van regionaal beleid met gerelateerde overheidsprogramma's en (5) het partijpolitieke verband.

De onderzoeksbenadering van Anderson houdt een vervlechting in van twee theoretische lijnen van analyse. De probleemlogica gaat ervan uit dat gelijksoortige regionale economieën ontvankelijk zijn voor gelijkaardige dynamieken van economische crisis, en dat deze op hun beurt uitnodigen tot gelijkvormige politieke reacties. Afnemende economische activiteit, bedrijfs-sluitingen en massa-ontslagen, toenemende werkloosheid, emigratie en infrastructuureel verval lokken als het ware hetzelfde type beleidsreacties uit van lokale en regionale actoren met overeenkomstige economische en politieke doelen. De politieke logica onderschrijft weliswaar de premisse dat de omstandigheden waaronder crises zich voordoen in verschillende gevallen overeenstemmen, maar voegt eraan toe dat voor zover economische omstandigheden beperkingen opleggen aan politieke keuzen, de politiek er wel degelijk invloed heeft. De onderzoeksvraag wordt hiermee of strategische politieke keuzen in geval van economische crises worden bepaald door, aan de ene kant, electorale overwegingen, of, aan de andere kant, overwegingen die voortvloeien uit de specifieke bestuurlijke-institutionele kenmerken van onderhavige regio's en hun formele posities in de nationale administratieve arena. Anderson maakt hier een onderscheid tussen partijlogica en bestuurslogica. Volgens de partijlogica zal de reactie van subnationale en nationale actoren op regionale economische crises bepaald worden door electorale overwegingen. Beleidsaanpassingen worden bij deze logica vooral gedictieerd door de pogingen van regerende coalities om in het zadel te blijven. De bestuurslogica gaat er daarentegen vanuit dat administratieve-institutionele karakteristieken van de regio mede

bepalend zijn voor de vorm en inhoud van beleidsaanpassingen. Deze regionale bestuurlijke capaciteit, dat wil zeggen de formele ordening en bestaande regionale beleidslijnen, geeft een autonome speelruimte aan regionale beleidsactoren.

Op basis van deze theoretische inzichten gaat Anderson vervolgens in de genoemde vier regio's op zoek naar empirisch bewijsmateriaal. Net als Italië kent ook Groot-Brittannië een noord-zuidverdeling, die grotendeels is voortgekomen uit de politieke, culturele en economische overheersing van Groot-Londen. Het noordoosten van Engeland wordt al sinds de jaren veertig politiek gekenmerkt door actieve overheidsbemoeienis, waarbij aan het werkgelegenheidsperspectief altijd de prioriteit is gegeven in de beoordeling van regionale interventies. Regionale belangengroepen hebben nooit echt de moeite genomen om zich te mobiliseren tot één potentiële politieke macht, om zo mede een stempel te kunnen drukken op het regionale of nationale beleid. Deze beleidspraktijk duurde voort tot de budgetkorting op regionale bestedingen van de regering-Thatcher. Tot 1979 kon overheidsinterventie worden beschouwd als het werk van een elite van verlicht centralistische bureaucraten die oprecht geïnteresseerd waren in regionaal sociaal-economisch beleid. Partijpolitieke overwegingen hadden invloed op de intensiteit van centrale interventies, maar speelden door het ontbreken van een regionaal bestuurlijk kader geen inhoudelijke rol van betekenis. In het Thatcher-tijdperk werden de stedelijke gebieden en de electoraal marginale gebieden als de West Midlands sterk bevoordeeld. De uitgaven voor stedelijke programma's bedroegen na 1979 meer dan de totale bestedingen aan regionaal beleid in Engeland en Wales. Een belangrijk deel van de uitgaven voor regionaal beleid werd besteed in regio's die niet als traditioneel hulpbehoevend waren aangewezen. Zo maakt Damesick (1987) duidelijk dat in 1982-83 Groot-Londen en de West Midlands 58% van alle stedelijke bestedingen naar zich toe trokken, terwijl maar 28% naar het noorden en noordoosten ging. Deze accentverschuiving in het nationale beleid riep een nieuw soort politieke voortvarendheid in het leven onder plaatselijke autoriteiten, die nu op lokale economische problemen reageerden met de aankoop van terreinen voor projectontwikkeling, het verstrekken van leningen en subsidies aan plaatselijke bedrijven, het promoten van hun steden en het verlenen van diensten op het gebied van de bedrijfsadvisering.

De empirie wijst duidelijk uit dat er een bestuurslogica in het spel is. 'Samenhangende bestuurlijke doelstellingen gaven in Groot-Brittannië vorm aan het systeem van beleidvorming: de behoefte aan informatie,

de beperking van afnemereisen en intraregionale concurrentie, het vermijden van coalities over de regio's heen en de wens tot het blokkeren van iedere substantiële deconcentratie van beleidsvormende bevoegdheden naar het subnationale niveau, hetzij naar betrokken bestuurlijke instanties, hetzij naar non-gouvernementele actoren' (p. 65-66). Politieke partijen zagen machteloos toe hoe andere institutionele structuren zoals plaatselijke overheden, vakbonden en branche-organisaties sleutelfiguren werden in het regionale beleid. Toch bleef deze nieuwe institutionele constellatie tandoel door het feit dat de plaatselijke autoriteiten, die veelal een subregionale basis hadden, gewoontegetroouw pogingen tot gecoördineerde actie blokkeerden door hun solistisch optreden.

De Duitse regionale problemen waren nimmer, zelfs niet bij benadering, zo ernstig als die in Groot-Brittannië, omdat het patroon van de geografische spreiding van de bevolking en de vestiging van de industrie er niet tot zulke disproportionele situaties had geleid als in Groot-Brittannië en Italië. Bovendien betekende de langdurige voortzetting van het 'Wirtschaftswunder' dat Duitse beleidmakers meer ruimte hadden voor flexibiliteit, terwijl de vruchten van het hoge economische prestatieniveau gelijkelijk verdeeld konden worden over de verschillende regio's. Toen een economische recessie zich in de jaren zeventig aandeede, sloeg ze vooral toe in de industriële sectoren van kolen, staal, textiel en de chemie, en daarmee in de regio's van de zware industrie. Ook in Duitsland lag de beleidsprioriteit historisch bij het werkgelegenheidsperspectief. Op de langere termijn ontwikkelde zich echter een gecompliceerde set van criteria. In de jaren vijftig werd er een werkloosheidsdrempel gedefinieerd, maar later voegden beleidmakers daar emigratie en het streefniveau BNP per hoofd van de bevolking aan toe. Op deze wijze werden regio's geselecteerd die ondersteund moesten worden. In 1975 opteerden beleidmakers opnieuw voor drie verschillende criteria: een maat voor het arbeidsoverschot in het gebied, het regionale inkomen per hoofd van de bevolking, en een maat voor regionale infrastructurele voorzieningen. Anderson laat zien dat er in Duitsland een expansieve ruimte bestaat voor het politiseren van regionaal beleid door de institutionele aanwezigheid van gekozen regionale overheden. Politieke partijen bekleden hierin sleutelposities. Deze institutionele bijzonderheid begunstigt de wording van een multilaterale raamwerk van regionale beleidsvorming, mobilisatie en samenwerking.

De vergelijkende analyse van Anderson leidt tot een drietal interessante conclusies. Op de eerste plaats zijn

de bondslanden overwegend veel meer aangewezen op hun eigen middelen en veel minder op die van de centrale overheid dan in de Britse situatie. Op de tweede plaats worden alle regionale economische problemen in Duitsland gepolitiseerd. En op de derde plaats worden regionale crises binnen ieder bondsland als verdelingsvraagstuk benaderd. Andersons betoog over de Engelse situatie is overtuigend en gedetailleerd. Ik zet echter vraagtekens bij zijn claim op het bestaan van een beleidsstijl die hij 'corporatistisch pluralisme' doopt. Er wordt in de tekst nauwelijks getracht analytisch helder uit te drukken wat dit betekent, noch wordt er een poging gedaan het bestaan ervan empirisch aan te tonen. Alleen al het idee dat er in Groot-Brittannië buiten de staat om een vorm van corporatisme genaamd 'corporatistisch pluralisme' zou kunnen bestaan en ook werkelijk heeft bestaan doet fundamentele vragen rijzen met betrekking tot de theoretische definitie van corporatisme. Nauwgezet literatuuronderzoek had deze onduidelijkheid in het begrippenkader van Anderson kunnen ondervangen. Van veel groter belang is het schijnbare gebrek aan empirisch bewijsmateriaal om de claim van corporatisme op meso-niveau te ondersteunen. Hoewel dit voor Engeland te begrijpen is, blijft dit voor Duitsland raadselachtig. Wat Anderson niet vaak genoeg benadrukt is dat de regionale economische recessie in Duitsland overwegend sectorspecifiek en niet regiospecifiek was. Recent empirisch onderzoek van onder anderen Kern en Sabel en ook Streeck wijst op het bestaan van meso-sectoraal corporatisme. Tot besluit moet men zich afvragen of Andersons analyse en conclusies overeind blijven wanneer in de selectie van regio's ook groeiregio's als Baden-Württemberg zouden worden meegenomen.

Jude Kehla

John Law, *Organizing Modernity*. Blackwell, Oxford 1994.

Dat het organiseren – het werkwoord, het proces – interessanter is dan de organisatie – het zelfstandig naamwoord, de tijdelijke stellingen, het produkt – kan als *pet opinion* van de organisatiesociologie worden beschouwd. Toch zijn er maar weinigen die dit uitgangspunt verheffen tot de basisstrategie van hun wetenschappelijke arbeid. John Law – van huis uit etnograaf, bekend van technologie-onderzoek vanuit een actor-

netwerkperspectief – heeft desondanks een poging ondernomen. Hij stelt: 'The problem of the social order is replaced by a concern with the plural processes of socio-technical ordering' (p. 2). Voor hem moet bovendien niet alleen het organiseren zo worden gezien, maar ook de wetenschappelijke arbeid zelf.

Ook wetenschappelijke resultaten zijn effecten van zelfreferentiële ordeningen, net als het subject van het wetenschappelijk handelen, de onderzoek(st)er zelf. Daarbij accentueert Law dat alle ordenaars, en niet alleen wetenschappers, 'weten' dat ze ordenen. Hij noemt deze reflexiviteit met Giddens typerend voor de huidige fase van moderniteit. Het boek is een poging deze complexe samenhang van zelfreferentialiteit en reflexiviteit, op verschillende niveaus te laten zien.

Zijn *Organizing modernity* is dan ook méér dan een empirisch onderzoek naar de ordeningen van organisatie en management in een Engels Big Science laboratorium. Deze op zichzelf interessante empirische casus vormt slechts de aanleiding tot een reeks andersoortige betogen. Die beogen bovenstaand programma vorm te geven; ze gaan over hoe het wetenschappelijke én de wereld die hij onderzoekt én hijzelf effecten zijn van ordeningen. Daarbij wil Law breken met de in de wetenschap gangbare neiging tot universele begripsvorming, die hij gevaarlijk en zelfs verwerpelijk noemt (hij spreekt van de 'hideous purity' van de moderne wetenschap). Hij gebruikt het voorzetsel 'bescheiden' als alternatief.

Toch is Laws wetenschappelijk streven niet zo nederig als hij hiermee lijkt te suggereren. Ten eerste zijn de voor hem relevante ordeningsprocessen bijzonder complex. Bovendien wil Law ook nog eens hun materiële heterogeniteit benadrukken. Voor hem vormen 'talk, bodies, texts, machines, architectures, all of these and many more' (p. 2) alle in principe even belangrijke dragers van een verhaal. 'Specifically, I consider the way in which heterogeneous materials combine to tell, embody and perform a series of ordering modes (...) as relevant' (p. 26). Ordeningen kunnen gedragen worden door materiële objecten, ze komen dus niet alleen via verbale dan wel schriftelijke interacties tot stand. De term die hij gebruikt om deze positie te typeren is die van 'relationeel materialisme'.

Law legt hierbij op een elegante manier verbanden tussen het symbolisch interactionisme, zijn eigen actor-netwerkbenadering en de foucaultiaanse vertooganalyse. Daarnaast laat hij zich inspireren door het werk van de bekende Franse wetenschapsfilosoof Bruno Latour. Uit zijn kritische beschouwing over deze uiteenlopende, maar toch verwante benaderingen komt gaandeweg een beeld naar voren van drie aggregatieniveaus.

gationeniveaus.

Het eerste is het niveau van de *vertogen*, waarvan zo stelt Law in een redenering die doet denken aan Braudels *longue durée* – het ene materiële, duurzamer is dan het andere. De onderzoeker – en dat is zijn verwijt aan Foucault – kan overigens gevangen raken in de zelf-referentialiteit van deze (zwevende) vertogen, door zich bij zijn/haar werk slechts door 'bevestigingen' van het vertoog te laten leiden. Een oplossing daarvoor, ook naar voren gebracht door Latour, is: uitgaan van meerdere vertogen tegelijk. De mogelijkheid daartoe wordt geboden door het tweede aggregatieniveau.

Dit tweede niveau is ondenkbaar zonder het eerste, omdat er gebruik wordt gemaakt van bestaande, hegemoniale vertogen. Maar tegelijkertijd wordt er iets aan toegevoegd: we spreken nu van de *locatie*. Een locatie is letterlijk een plek, maar heeft niet alleen betrekking op de bekende geografisch/ruimtelijk gedefinieerde eenheden – de stad, de regio, het land. Maar ook een organisatie (en elk ander object van onderzoek) kan een locatie zijn, en elke organisatie kent intern weer allerlei verschillende 'plekken'. Het principe is hier: er komt een aantal vertogen bij elkaar; ze interacteren, beïnvloeden elkaar; er ontstaan nieuwe, specifieke, lokale hegemoniale structuren. De vertogen figureren in dit verband als (ouderwets sociologisch gezegd) referentiekaders, of (in de taal van neo-institutionalisten à la Meyer and Rowan) als 'rational myths'.

Het derde niveau is dat van de *interpersoonlijke interactie*. Uitgangspunt is hier: 'people are networks' en 'each of us is an arrangement' – in anti-humanistische teneur. Hier zien we hoe ordeningswijzen specifiek belichaamd en vertoond/getoond kunnen worden door personen. Maar er wordt ook hier iets toegevoegd: deze personen dragen niet alleen als 'stem' de ordeningen die al zijn genoemd, ook hun levensloop, hun uitingen, hun lichamen, hun bewegingen, hun ge(re)produceerde eigenschappen en belevingen (bij voorbeeld de interactie onder vier ogen 'performing trust', p. 179) participeren in de interactie.

Het nut van deze exercitie is, dat zo een aantal verwante, maar op zichzelf verschillende wetenschappelijke benaderingen op zinvolle wijze met elkaar in verband worden gebracht, zonder hun afzonderlijke *Stellenwert* te verliezen. Law combineert deze uiteenlopende niveaus van analyse al naar gelang zijn onderwerp met elkaar.

Zo combineert hij in zijn analyses van het laboratorium het niveau van de zwevende vertogen met dat van de persoonlijke geschiedenis en dat van de locatie. Bij voorbeeld analyseert Law een verzameling manage-

mentstijlen, die hij verbindt met de 'levensloop' van de mannen die de dragers zijn van deze verhalen. Maar deze stijlen verwijzen tegelijkertijd naar herkenbare 'grote' vertogen in de moderne maatschappij: de ondernemer, de bestuurder, de visionair en de professional-manager.

Die stijlen worden bovendien elk door een verzameling karakteristieke getypeerd. Ze zijn onderling tegenstrijdig, maar doen zich toch tegelijkertijd voor in één concrete locatie. De respectieve managementstijlen blijken dan ook in verschillende situaties inzetbaar: soms kan de bestuurder maar beter aan het woord zijn, maar op andere momenten is het weer tijd voor een visionair verhaal.

Law laat bovendien zien dat het laboratorium verschillende 'plekken' kent: de 'machine-kamer', het domein van de technici; het experimentele gebied, waar de geleerden hun proeven doen; de (beveiligde) computerkamers, waar zij hun berekeningen uitvoeren; en het kantoreengebied, waarin het domein van het management. Vanuit elke plek afzonderlijk bezien ziet het hele laboratorium, en dus ook het management er anders uit.

Voor zijn wetenschapsfilosofische stellingnames, echter, valt Law bijna geheel terug op het voor de etnograaf zo begaanbare interactionele niveau. Op dat niveau formuleert hij zijn op het eerste gezicht wat alledaagse methodologische problemen. Wat doe ik als ik observeer? Wat gebeurt er als ik tegen de mensen opbots, die voorwerp zijn van mijn onderzoek? Hoe maak ik mijn aanwezigheid als observator waar? En wat doen die mensen met mij? Bij voorbeeld, wat betekent het als het managementteam van het laboratorium mij wel aanwezig laat zijn, maar niet aan hun vergader-tafel laat zitten? Maak ik mij dan 'klein'? En: hoe 'weet' ik dat ik de juiste informatie krijg en selecteer?

Daarmee legt Law de kwetsbare kant aan het wetenschapsbedrijf – en de wetenschapper – bloot. Tegelijkertijd laat hij de kracht én zwakte zien van analyses op het niveau van de onmiddellijke, interpersoonlijke interactie. Het verhaal blijft een beetje in de contextloze interactie steken. Hij citeert overigens ook zelf in zijn postscriptum enkele critici, die menen dat 'afstand ten opzichte van het gangbare wetenschappelijke bedrijf' ook mogelijk is zonder jezelf er op deze manier in te betrekken, en anderen die al even terecht menen dat het consequenter zou zijn geweest de eigen 'stem' in beeld te brengen, zonder uitvoerig in te gaan op de eigen persoon. Maar naar mijn mening is het wel informatief om de dimensie 'persoon en levensloop' hier tegen te komen als onderdeel van de reflectie op het wetenschappelijk handelen; om de onderzoeker zo in levende lijve te ontmoeten: brutaal maar ook bang; geleerd en toch ook onwetend; sympathiek en afstandelijk.

Voor één keer – en de hele structuur van het boek getuigt daarvan – is de onderzoeker een (zichzelf) onderzoekend persoon. Maar aan de andere kant blijft de toevoeging aan de verzamelde inzichten ook in dit geval wat willekeurig. Kán het systematischer? Of moeten we zeggen: één keer (per onderzoeker) is eigenlijk wel genoeg.

Marja Gastelaars

Noten

1. De ratio voor Nederland ligt zelfs nog onder die van Duitsland met 0,58. Zie: T. Elfring en R.C. Kloosterman, 'Eén miljoen banen erbij: de groei van de werkgelegenheid in Nederland na 1979 nader bekeken'. In: H. Scholten en S.C. de Groot (red.), *Arbeidsmarkt en Sociale Zekerheid; Beleid in Beweging*. Tilburg/Delft: IVA/Eburon, 1994, p. 430.

2. OECD, *Employment Outlook 1993*, Parijs, pp. 157 e.v.